

басты максаты осы отаршылдық рухты жоюға бағытталуы тиіс, бұл біздің кезек күттірмес міндетіміз болуы қажет және мен біз бұл отаршыларды ауыздықтай аламыз деп сенемін» [3, 214 б.].

Түрікатком пленумының 1920 жылы 12 наурыздағы пленарлы мәжілісінің қаулысына сәкес әкімшілік-ұйымдастырушылық және бюджеттік сипаттағы практикалық мәселелерді шешу, конституциялық және жалпы мәселелерді даярлау, заңдық актілер мен ұсыныстарды әзірлеу, үкімет мекемелері мен түрліше комиссариаттардың қызметін біріктіріп, бірізділікке салу үшін жаңадан Халық Комиссарлар Кеңесі ұйымдастырылды. ХКК құрылуына байланысты Түрікатком жанында әрекет еткен: Қорғаныс, Мәдениет, Ағарту және Экономика кеңестері таратылды.

1. Ульмасбаев Ш., Слива С. Индустриальное развитие Узбекистана за годы Советской власти.- Т.: Узбекистан, 1966.- 270

2. Нурпейсов К.Н. Становление Советов в Казахстане (март 1917 г. – июнь 1918 г.).- Алматы., Наука, 1987.- 240

3. Турсунов Х. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане (1919-1924гг.).- Т.: Узбекистан, 1971,366

Автор мақалада Тұрар Рысқұловтың мемлекет және құқық туралы ойлары мен идеялары, оларды жүзеге асырудың жолдары туралы қызметін саралайды.

М. Қуанышбеков

ҚАЗАҚ БИЛЕРІНІҢ ҮЛГІЛІ БИЛІК-ШЕШІМДЕРІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Көшпелі қазақ даласындағы демократиялық биліктің негізгі тұтқасы қазақ билеріне тиесілі болған болатын. Қазақ билері хан билігінің тізгінін тарттырып отырумен қатар елдің ішіндегі үлкенді-кішілі дауларға бітім айтып, оның ушықпай бітіп отыруына үлкен ықпал еткен. Қазіргі тілмен айтатын болсақ, қазақ ішіндегі сот билігі мен сот ісін жүргізу осы билердің қолында болған. Қазақ билерінің билік-шешімдері кезінде елден-елге тарай отырып, бүкіл қазаққа үлгі болған да болатын. Ондай қазақ билерінің аузы дуалы болып, барлық рулы елді осы билікке бойы ұсындырып отырған. Қазақ даласындағы билер сотының бұл сиқыры белгілі ғалым С.З. Зимановтың пайымдауы бойынша мынада: «Билер қоғам назарындағы тұлға болғандықтан, олардың қызметі мен лауазымы ел арасындағы атағы мен даңқ дәрежесіне байланысты белгіленетін. Әрбір би атағының өз ортасына ғана емес, дүйім жұртқа жайылғанын қалаған. Ал мұндай мәртебе әкелер саны сүрлеу – ел сеніміне ие болып, үмітін ақтау үшін аянбай қызмет ету». [1, 50 б.]. Айтылған пікірмен келісе отырып, қазақ билерінің кейбір билік-шешімдеріне көңіл бөлуді жөн көріп отырмыз.

Қазақ ішінде сақталған үлгілі билік-шешімдердің бірі кезінде Төле би айтқан «Тұсау ат сақтайды, ат ер сақтайды, ер ел сақтайды» деген атпен белгілі. Бұл биліктің негізі мынандай:

«Тәуке ханның билігін үш жүздің қалай қолдағанын бейнелейтін бір мысал мынандай. Төле би шідер ұрлап қолға түскен бір ұрыға ұрланған шідірдің үш тармағын үш аттың аяғына салдырып «енді осы үш атты үш жаққа ұрып айда, егер аттар шідерді үзіп босанып кетсе, айыптан азатсың, ал шідер үзілмесе, үшеуін біріктіріп ұстаса, онда ол үш тармақты шідер емес, ер ердің қызметін атқарғаны. Онда бір тармағы үшін бір бесті айып төлейсің» деген үкім айтады. Әрине, мықты қайыстан жұмырлап өрілген шідерді аттар үзіп кете алмайды, ұры бір шідер үшін үш ат төлеп құтылады. Төленің бұл билігін қазақтар да, кейін қазақтың әдет заңын зерттеген орыс оқымыстылары да «даналық шешім» деп бағалайды». [2, 19 б.]. Осы жерде бұл шешімнің орысша нұсқасын да беріп өткенді жөн көріп отырмыз.

За кражу чего-либо из конских или сидельных принадлежностей существуют особые аипы, далеко превышающие их нормальную ценность и относящиеся разумеется не к нашему времени, а вызванные без сомнения необходимостью времени существования в степи баранты и хищничества повсюду, когда, как военное время, нельзя было не смотреть на каждую из принадлежностей сидельного прибора, при всей простоте материала, из которого они сделаны, как на предмет первой необходимости. – Тек некто из большой орды, по имени Уйсюн Тулебий, по одному бывшему в его время делу о покраже один уйсюневцев у другого треног, по-киргизски чидерь, постановил следующее оригинальное и неслыханное до-толе решение: По объяснении каждым из тяжущихся лиц сущности дело, он долго сидел как бы задумавшись над решением такого пустого случая; потом приказал надеть треноги тремя концами на три лошади так, чтобы у каждого стреножено было по одной задней ноге. Стреножив таким образом одними треногами трех лошадей, каждую за одну ногу, бий приказал погнать каждую из них врозь и в разные стороны, при чем сказал, что если треноги от этого порвутся – не полагать за них никакой платы и никакого аипа. Но они не смотря на усилия

лошадей не порвались и удержали лошадей на месте. Тогда он обратился к тяжущимися с словами, что это не чидерь, а ушерь, т.е. не треноги, а три мужа, или другими словами в них заключается сила равная силе трех мужчин. Почему и определил платить за них не по цене материала, из которого они сделаны, т.е. не как за ремень, а как за 3 мощные руки и по видимой от них практической пользе – 3 лошади по 5 году или ушибе – стат. [3, с 266-267].

Қазақ ішінде Төле бидің бұл шешімі кеңінен тарап кетуінің себебі, ол кезең жаугершілік заман болғандықтан шешімнің ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі маңызы басым болған болатын. Сонымен қатар қазақ ішінде бірнеше нұсқасы бар Төле бидің тағы мынандай шешімі белгілі:

Ертеде Шу өзенінің Балқашқа жақын жайылым алқабына үйсін мен арғын тайпаларының белді бектері таласыпты. Екі жақтың да билері бас қосып, кеңесіп, бәтуаласа алмайды. Көпшілікке еріп барған он бес жасар Төле билік айтушыларға көңілі толмайды. Ол;

Ақты ақ деп баталар!
О, игі жақсы ағалар!
Өзегі талса ел біткен,
Өзен бойын жағалар, -

деп сөз бастай бергенде:

- «Ата тұрып, ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без» деуші еді. Мына бала кім өзі? – дейді, төрде отырған би. Төле қасқая қарап тұрып;

- О, би аға, он үште отау иесі демес пе,
Кінәлімін бе, келіп қалсам он беске?
Сөз сөйледім, бұйыра көрмеңіз айыпқа,
Ала көз болу ағайын адамға лайық па? –

деп бір тоқталады да, төрде отырған биге былай деп сауал қояды:

- О, игі асқар тауымыз,
- Әділ ме осы дауымыз?
- Жар астында тұрғанда,
- Жасырынып жауымыз?

Сонда әлгі би:

- Қой асығы демендер,
Қолыңа жақса сақа ғой.
Жасы кіші демендер,
Ақылы асса аға ғой, -

деген ғой, балам, билікті саған бердім, - дейді. Бала Төле жұлып алғандай:

- Сары табақтан сырқат қайтады деген. Билікті маған берсеңіз, Шу өзенінің оң жағын үйсін, сол жағын арғын жайласын, бұған қалай қарайсыздар? – дейді.

Бұл шешімге екі жақ та риза болып, бітімге келеді. Сонда төрдегі би:

Үй баласы ма деп едім,
Ел баласы екенсің.
Ай мандайлы арысым,
Талабың алдан өтелсін.
Ауылыңның таңы бол,
Мандайындағы бағы бол! –

деп бала Төлеге бата берген екен. Осыдан бастан Төленің аты шығып, ел арасындағы дау-жанжал, келіссөзге араласып, билік айта бастапты. [4, 89-90 бб].

Бұл Төле бидің шешімі «Сары табақтан сырқат қайтады» деп аталады.

Қазақ ішінде үлгілі билікке айналып кеткен қазақ билерінің шешімдері көп. Соның бірі кезінде Мөңке би, Ақтайлақ би, Бөлтірік және Сырым би айтты деп есептелетін «Төрт тентектің бірі құнды» деген атпен белгілі шешім. Соның біз Ақтайлақ айтқан нұсқасын беріп көрелік.

Ақтайлақ бидің кезінде, Төртауыл ауылымен қатарласа қонып, жаз жайлауы бірге жүретін Байжігіт ауылы жер шола көшіп, бұлақ суы мол көгалға келіп қонады. Таңертең тұрған бай түнде ұрланып қонған көрші ауылды және сол ауылдың көгалда ойнап жүрген бір топ балаларын көреді. Ашуланған ол дереу байлаудағы атқа жайдақ міне сап, балаларға шауып келіп, «Кәне, кетіндер бұл жерден, көгалды таптамай!» деп тілдеп, қамшының астына алады.

Балалар тым-тырақай қаша жөнелгенде, біреуі отыра қалып, шапанын аударып жіберіп атты үркітеді. Ат шұғыл бұрылғанда қисайған байдың басынан бөркі көгалға ұшып түсіп, аттың алдынан көлденең домалап өтеді. Аң терісінен көмкеріліп тігілген бөріктен тіпті шошынған асау, тік қырғып мөңкігенде, бай аттан басымен құлап, сол жерде жан тапсырыпты.

«Аттандаған» екі ауыл ымыраға келмей, іс насырға шауып, ел арасы бұзылуға айналады. Әрі-бері ақылдасып, дауды Ақтайлақ биге шештіруге келісім жасайды. Ақтайлақ болған оқиғаның мәнісін жете анықтап, екі ауылдың халқын түгел жинап былай деген екен:

- Байдың ауылы бұрын келіп қонғаны рас па? – дейді.
- Рас, - дейді барлығы.
- Бай танертең көгалда ойнаған балаларға атқа міне қуғаны рас па?
- Рас.
- Үріккен аттан байдың бөркі ұшып түсіп, одан ат шошынып қарғып, бай жығылып өлгені рас па?
- Рас, - дейді жиылған жұрт.

Сонда Ақтайлақ би «Ендеше билігімді тыңдаңдар!» - деп қолын көтереді:

- Бай бұл елдің арқа сүйер азаматы, осы ауылдың ағасы еді. Отауына құт, әулетіне береке, ауылына беделді ер еді. Ердің құны – екі елу, құнына жүз тайлақ кесемін. Бірақ бұл тайлақтардың төлемін төрт тентекке бөліп беремін. Бірінші тентек байдың өзі – баламен бала болмай, арғы ауылдың көшіріп әкелген үлкендеріне бару керек еді, сондықтан 25-сін бай ауылына кесемін! Екінші тентек – байдың атын үркіткен балаға кесемін, ол өйтпесе байдың бөркі басынан ұшып түспес еді, 25-сін сол төлесін! 25 тайлақты – үшінші тентек – байдың бөркіне кесемін, көлденең домаламаса байдың аты секірмес еді. Төртіншісін бай мінген асауға кесемін, ол тік қарғып жықпаса бай өлмес еді. Осымен билік бітті, - деген екен.

Ақтайлақ бидің бұл билігіне разы болған екі жақ, үндемей тарасқан көрінеді [5, 21-22 бб].

Қысқаша билердің үлгілі шешімдеріне талдау жасаудың өзі бізге билердің билік шешімдері ел мүддесін көздеп айтылған тапқыр да, жұмыр шешім екендігін аңғартады. Қазақтың жадысы осындай ел бірлігіне бастайтын үлгілі биліктерді ғасырдан-ғасырға жалғап біздің осы уақытымызға дейін жеткізіп отырған.

Қазақтың билерінің үлгілі билік шешімдері негізінен қазақ әдет құқығының бірден-бір қайнар көздерінің бірі болып табылды.

1. Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі - Алматы: Ата-мұра, 2008. – 216 бет.
2. Ел аузынан (құраст. *Б.Адамбаев*) - Алматы: Жазушы, 1989. – 461 бет.
3. Материалы по казахскому обычному праву.- Алматы: Жалын, 1998. – 420 с.
4. Төреқұлов Н. Қазақтың би шешендері.- Алматы: Жалын, 1994. – 367 бет.
5. Ақтайлақ би (құраст. *С.Қорабаев*) Алматы, 1991. – 93 бет.

In this article the author examines the legal issues and examines some of the decisions of judges

Автор мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы билердің үлгілі билік-шешімдерінің кейбір ерекшеліктерін саралайды.